

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE

УДК 373.2.Р 31

Айтпенбетова Д.А*., Ерметова Р.Е., Саматаева К.Б.

магистр, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент. Қазақстан

магистр, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент. Қазақстан

аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент. Қазақстан

ТІЛДІК САБАҚТАРДА «АР - ҰЖДАН» КОНЦЕПТІНІҢ КӨРІНІС БЕРУІ

Автор корреспондент: dana.aitpenbetova@mail.ru

Түйін: Мақалада адамдардың рухани құндылықтар, бала тәрбиесінде оның алатын орны жайлы түсініктерге. Көз алдымызға төрт құбыласы тең толыққанды адамды елестетеміз. Онда бәрі бар дені сау, жанұясы, бала шағасы алдында, Отаны, туған жері керемет бейбіт өмір сүруде. Барлығы адам үшін. Сол сәтте осының барлығын сақтап қалу үшін адам қандай болуы керек? Адам үшін өмірдегі ең маңызды нәрсе не? деген сұрақтар туындайды. Біз мақалада сол сұрақтарға жауап беруге тырыстық. Бұл сұраққа жауап іздеп сауалнама жүргізгенде: «Адам үшін ең басты маңызды нәрсе - ол адамның «ар - ұжданы» деген жауап алдық. А.В.Суворовтың сөзімен айтсақ: «Ар – ұждан ішкі дүниенің жарығы, ол тек адамның өзіне жарық береді және оған жай ғана дыбыссыз, жанына жайлап тиіп, сезімге келтіреді, адамның ізінен қалмай, ешбір жағдайда аяушылық жасамайды. Адам жақсы істерімен мәңгі жасайды, жақсылықты қандай жолмен жасаса да адамның жүрегі оны сезетін болады, себебі оның ар – ұжданы оның тікелей күәсі.

Кілт сөздер: адам, рухани құндылық, жан дүние, тәрбие, ар – ұждан, маңызды, сезім, аяусыз, ішкі дүние.

Кіріспе. Ар – ұждан мәселесі дүниедегі ең бағзы мәселе және ол ежелгі уақыттан бері жұрт назарын аударып келеді (Сократ, Платон, Демокрит, Аристотель, Цицерон, Сенека, Марк Аврелий және басқалары). Бұл мәселені орта ғасырлық философия өкілдері де назардан тыс қалдырмады (Августин Аврелий, Фома Авинский және басқалары) ар- ұжданды діни-философиялық көзқараспен қарастырды.

Қазақ философтары Шәкәрім мен Абай жалпы адамзаттың шынайы болмысын, дүниені тануын, құндылықтар жүйесін ашып көрсете білді және адамзат үшін ең жоғары құндылық оның «ар - ұжданы» екенін ерекше атап көрсетті. Халық даналығы былай дейді: егер адам баласында ар- ұжданы жетілген болса, оны сатып алуға болмайтын болса, оны ешқандай одан да қатал сотқа оны ешкім де шақырмайды. Кез келген адамның басқа адамдардың алдында күнәсі кешірілсе де, өз арының алдында ақтала алмайды. Шын мәнінде солай. «Ашулы ар – ұждан жылап тұр». Мұндай ар-ұжданмен оңай емес, ол сенің қармағыңа түспейді, өтірікке жол бермейді, өзінің қырағы көздерімен барлап, бақылап, адамға шынын айтқызады, өкіндіреді.

Зерттеудің өзектілігі: Мақаланың жазылуына түрткі болған мәселе соңғы кездері жастарымыз, тек жастарымыз ғана емес, жалпы адамдар «ар - ұждан» деген ұғымнан алшақтап кетіп барады. Оған бағзы біреулер қазіргі заманды күнәласа, енді біреулер ата - ананы дұрыс тәрбие бермеді деп күнәлайды. Біздің пікірімізше бұл мәселені бірде заманды, бірде ата - ананы күнәлап қойып жылы жаба беруге болмайды. Түсіне білсек, бұл жалпы қоғам болып қолға алуға тиісті мәселе. Міне, сондықтан біз жас мұғалімдерімізге аз да болса көмекші болсын деп «Ар – ұждан » ұғымының тілдік сабақтарда көрініс беруі» атты мақаланы жариялауды жөн көрдік.

Зерттеудің мақсаты: балаларды «ар - ұждан» ұғымымен таныстыру арқылы саналы адамгершілік мінез құлқын қалыптастыруға ынталандыру

Шешілуге тиісті мәселелер: ар-ұждан, ұят сияқты адамгершілік қасиеттері жөнінде мағлұмат беру; бірлесіп оқу әрекеттеріне, өз әрекеттеріне және сыныптастарының әрекеттеріне оң баға беруге дағдыландыру.

Зерттеу пәні: сабақта көркем әдебиет мәтіндерін пайдалана отырып, рухани құндылықтарға тәрбиелеу, оның ішінде ар - ұждан тақырыбына терең тоқталу қарастырылды.

Ғылыми жаңалығы: «Ар-ұждан» ұғымын модельдеу әрекеті жасалды

Практикалық маңызы: мақаланы тілдік пәндерді және де басқа гуманитарлық пәндерді оқытуда пайдалануға болады. Осы мақаланың көмегімен біз адамдарға рухани жылулық беріп, ар – ұжданын оятуымыз мүмкін

Теориялық бөлім. «Ар – ұждан» ұғымы «намыс» ұғымымен теңдес! Ар, ұят, ынсап, мәселесінен қазақтың біртуар ұлдары да алшақ қалған емес. Қазақтың данышпан ойшылы Шәкәрім қазақ философиясында ар, ұят, ынсап, қайғы мәселелерін философиялық логикада тұңғыш рет қарастырған. Өз философиясында ақыл- ой, ұждан мәселелерін анықтаған. Ұждан дегеніміз – ынсап, мейірім, әділет. Бұл екі өмірге де керек іс [5]. Жанға азық болатын құндылық. Ақыл - ойдың жиырма сегіз түрін көрсеткен. Соның ішінде сау ақыл деп соған ерекше тоқталған философ Шәкәрім өз философиясында дүниені танушы, адамды адамдық болмысқа жетелейтін, ең негізгі қасиеті ретінде ақыл –ойды қарастырған.

Абай өмір сүрген тұста көпшілік «Ар-ұждан - жолы болмаған, әлсіздердің тірлігі, ал күштілер мен жеңімпаздар үшін ол тек қана кедергі болады» деген ұғымның жетегінде жүрген. Ал Абай басқаша ойлайды. Ол «ар- ұждан» мен «ұят» тақырыбын қоса қарастырады, өйткені олар бір бірімен тығыз байланысты. «Ұят – адамның өз күнәсін іштей мойындап, өзін жазалауы». Абай ұят пен ардан безген, жасаған арсыздықтары үшін қызаруды білмейтін, мелінше өзін ақтап алуға тырысатын адамнан без, оларға жолама деп үйретті. Абай жалпы адамзаттың шынайы болмысын, дүниені тануын, құндылықтар жүйесін ашып көрсете білді.

Практикалық бөлім

Тілдік сабақтарда оқушыларды «ар - ұждан» туралы тәрбиеге баулу

Мақсаты: балаларды «ар - ұждан» ұғымымен таныстыру арқылы саналы адамгершілік мінез құлқын қалыптастыруға ынталандыру.

Міндеті:

- ар-ұждан, ұят сияқты адамгершілік қасиеттері жөнінде мағлұмат беру;
- бірлесіп оқу әрекеттеріне, өз әрекеттеріне және сыныптастарының әрекеттеріне оң баға беруге дағдыландыру;
- ,балаларды қайырымдылыққа, мейірімділікке, өзгелердің сезімін түсіне білуге, оларға аяушылық білдіруге тәрбиелеу

Күтілетін нәтижелер

Тұлғалық – жеке басының мінез құлқын реттеуді дамыу, сыныптстарымен тіл табыса білу
Метапәндік – алдына қойған міндетке сәйкес оқу әрекеттерін бақылай, бағалай білу, сөздік қорын дұрыс пайдалану, әртүрлі оқу тапсырмаларын орындау (мәтінмен жұмыс, логикалық тапсырмаларды орындау, шығармашылық тапсырмаларды орындау).

Пәндік – ұлы философтардың ар - ұждан туралы айтқан ой пікірімен танысу

Жабдықталуы: компьютер, проектор, экран, әр топқа арналған қажетті кешен, презентация, музыкалық және видео материалдар.

Негізгі әрекет түрлері: өнімді, шығармашылық, проблемалық.

I. Ұйымдастыру кезеңі.

Мақсат: уақытты үнемдей отырып, жұмыс орнында іскерлік сарынға тез қосылуға дайындап үйрен.

- Сөйлесейік?

- Не жайында?

- Анау – мынау, әрнәрсе жайында

Ненің жақсы, ненің онша жақсы емес екені жайлы.

Сен бір нәрсені білмеуің мүмкін, ал оны мен білемін.

Сөйлесеміз бе?

-Сөйлесейік!

Бұл қызық болады!

М:- зиялылар этикасының негізі жайлы сабақтарда біз өмірдегі басты құндылықтар жайлы айтқан болатынбыз. Қане, оларды атайық. Оқушылар: (басты құндылықтарды атап шығады)- *жақсылық, махаббат, төзімділік, сыйластық, мейірім, қамқорлық, жанашырлық,*

жылы қабак таныту, тіл алу, адалдық, ризашылық, жүрек жылуы, бір - біріне көмектесу, өнегелі болу, жомарттық, еңбекқорлық, қуаныш, сабырлық, қанағатшылдық, қарапайымдылық, әдептілік.

- Көз алдымызда аталғанның бәрі бізде бар: біз аман саумыз, жанұямыз жанымызда, Отанымыз, әлемде бейбітшілік. Бәрі де адам үшін. Міне сол кезде: мынадай сұрақтар туындайды: осының барлығын сақтап қалу үшін адам қандай болуы керек? Адам үшін ең маңызды нәрсе не?

Бүгін біз осы сұрақтарға жауап табуға тырысамыз.

Бір сәтке көзімізді жұмып, өзімізді өзіміз тындап көрейікші Мен қандаймын? Мен өзімді қалай сезінемін? Сіз өзіңіз туралы не айтар едіңіз?

II. Тірек білімдерді белсендіру

Мақсат: оқушыларды тірек білімдерінің негізінде белсенді оқу - танымдық әрекетке дайындау.

Мұғалім мәтін оқиды.

Бірде таң ата үш данышпан келіп менің қасымда тұрды. Мен олардан адамда ең маңызды нәрсе не екенін түсіндіруді өтіндім. – Әрине, **ақыл** деп жауап берді біріншісі.

(«**ақыл**» деген жазуы бар кеспе қағазды бекітемін) Онымен бірге жүрсен дұрыс жолға түссен және әрқашан жолың болады. – Мен басымды иіп, еңкейіп ізет көрсеттім.

Екіншісі өмір жолында ер жігіттің **Ерік жігері** ең бастысы деді.

(*тағы да кеспе қағазды бекітемін*) Ол өмір жолында басыңды тік ұстап өтуің қажет деді. Мен данышпанның беліне дейін еңкейіп тағзым еттім.

Жоқ, олай емес деді үшінші данышпан (*арада үнсіздік орнады*)...

М – Қалай ойлайсындар, үшінші данышпан нені өмірде ең маңызды деп санайды?

Жоқ, жоқ деді ол, сөйтті де қатқыл дауыспен: «адамға ең маңыздысы **ар – ұждан**» деді

М.: - үш данышпан адамның ең басты қасиеттері деп: ақыл, ерік – жігер, ар ұжданды санайды

- Ақыл дегеніміз не? - Ақыл адамның маңызды ойлау қабілеті, ой қорытуы, есінің болуы

- Ерік – жігер дегеніміз не? Ерік жігер - адамның мінез құлқын іштей бақылауда ұстау; ол адамның санасына, ойлау қабілетіне, шешімді саналы түрде қабылдауына және сол шешімдерді мақсатты түрде орындауына байланысты

- Ал, сендердің ойларыңша адамның қандай қасиеті ең маңызды деп деп ойлайсындар?

Ар – ұждан ба?

III. Сабақтың тақырыбын, мақсаты мен міндеттерін ойластыру. Мәселені алға қою.

- Сабақтың тақырыбын атаңыз. (**Ар – ұждан**).

- сабағымыздың эпиграфы ретінде Цицеронның айтқан сөздерін алайық

Адам ең басты көркі – ол адамның таза ар - ұжданы

Цицерон

IV. Мәселені шешу жолдарын қарастыру. «Жаңа білімдерді ашу»

А) Анықтамалармен жұмыс жасау.

У.: - **АР - ҰЖДАН** ұғымына анықтама беріп көрейік. Жұптасып жұмыс жасаймыз.

А) «**Ар- ұждан**» ұғымын модельдеу.

М.: - Сіздердің алдарыңызда «ар - ұждан» ұғымына қатысты афоризмдер бар (қағаздарға жазылған). Афоризмнен синоним кілт сөзді тауып алып, қағаздағы сызыққа жазып, оны магнитті тақтаға бекітіңіз.

Афоризмдер:

1. «*Ар - ұждан* біздегі бар кітаптардың ішіндегі ең жақсы адамгершілікке тәрбиелейтіні, оны жиірек ашып тұру қажет.

Паскаль Блез

2. Біздің ішімізде өмір сүретін заң - ар – ұждан деп аталады. Ар - ұждан бар, негізінде ол - біздің іс әрекеттеріміздің сол заң бойынша орындалуы.

Кант И.

3. Ар – ұждан ішкі дүниенің жарығы, ол тек адамның өзіне жарық береді және оған жай ғана дыбыссыз, жанына жайлап тиіп, сезімге келтіреді, адамның ізінен қалмай, ешбір жағдайда аяушылық жасамайды

Суворов А. В.

4. Ар-ұждан – ол біздің ішкі сотымыз, ол біздің әрекеттеріміздің қаншалықты жақындарымыздың сыйына немесе тілдеулеріне лайықты екеніне қалтқысыз куә болып

отырады

Гольбах П.

5. Ар - ұждан — жүрегінді тырнайтын жыртқыштың өткір тырнағы іспетті

Пушкин А. С.

6. Адамгершілік ар - ұжданның бар күші өзің жасаған жамандықты мойындатуында

Дени Дидро

7. Ар - ұждан, негізінен адамның есі, оған жасаған әрекеттерінің моральдық бағасы қосылады.

Д. С. Лихачев

8. Менің ойымша ар - ұждан дегеніміз – ол әрбір адамның ішіндегі үрей, оны қоғам өзінің қауіпсіздігі үшін пысықтаған.

С. Моэм

9. Ар – ұждан дегеніміз – ол бізді біреу аңдып жүргенін ескертетін ішкі дауыс.

Генри Луис Менкен

Балалар жұптасып жұмыс жасайды. Тапсырма орындайды, тақтада төмендегі жазу пайда болады

Ар - ұждан дегеніміз – бұл

Б) Сөздікпен жұмыс

М: -1. В.Н. Дальдің сөздігін қарайық «Ар - ұждан – жақсылық пен жамандықты іштей сезу, жанның құпиясын сақтайтын жер, онда әрбір әрекетіңнің қолдау тапқанын немесе талқыға түскенін білесің, іс әрекеттің сапасын тани білетін қабілет, шынайылық пен жақсылыққа жетелейтін сезім.

2. С.И. Ожеговтің сөздігіне қарайық «Ар - ұждан дегеніміз – қоршаған орта мен қоғам алдында өзіңнің мінез құлқың үшін адамгершілікпен жауапкершілікте болу»

М.: – Көріп отырғандарыңыздай бұл анықтамалар бізге И. Кант, А. В. Суворов, А. С. Пушкин, Антуан де Сент-Экзюпери, Аристотель дер ұсынған анықтамаларға сәйкес келеді.

М «Ар - ұждан» – бұл адам жанының дұрыс әрекет етуге жетелеуі, адамға барынша әсер ететін жүректен шыққан жан сезімі (жан айқайы).

В) Оқулық мәтінімен жұмыс

Мұғалім:

- Сіздер қалай ойлайсыздар, ар - ұжданның дауысын, оның өкінішін естуге бола ма? Мен сіздерге қызықты бір әңгімені айтып берейін.

Ар - ұжданның бір ерекшелігі бар - **ол жанға салған жараны ешқашан ұмытпайды.** Қаншама жыл өтсе де ол адамға жасаған қателіктерін есіне салып отырады.

Төмендегі әңгімені тыңдап, осы сөздерімізге дәлел табайық.

Жүреkte қалған сынықтар

Бірде жас жігіт көшеде келе жатып тиындар салулы күрішкенің жанында тұрған соқырды көріп қалды. Көңіл күйі болмағандықтан ба, немесе басқадан ба, ол әлгі күрішкеге . әйнектің сынықтарын салып жіберді де, жөніне кете барды.

Арада 50 жыл өтті. Сол адам өмірде көптеген жетістіктерге жетті. Бала - шаға, немерелер, жақсы үй, көпшіліктің сый құрметі - бәрі болды ол адамда. Тек жас кезіндегі осы бір көрініс оған маза бермеді. Оны ар - ұжданы қинады, ұйқы бермей, жанын жегідей жеді. Қартайған шағында ол туған қаласына келіп, сол соқыр кісіні тауып алып, кешірім сұрамақшы болы. Туып өскен қаласына келсе, соқыр кісі сол орнында, сол күрішкесімен отыр екен.

- Есінде ме, бірнеше жылдар бұрын бір адам күрішкеге әйнектің сынықтарын салып кеткені, сол мен болатынмын, . кешір мені - деді ол соқыр кісіге

- Мен ол әйнектің сынықтарын сол күні - ақ лақтырып тастағанмын, ал сен оны 50 жыл бойы жүрегінде алып жүрсің деді.

Оқыған мәтінді талдау

- Не себепті әңгіменің басты кейіпкері соқыр кісінің күрішкесіне әйнектің сынықтарын салып кетті? (*Жас болды, ақымақ болды, көңіл күйі болмады*)

- Сіз қалай ойлайсыз, әңгіменің басты кейіпкері белгісіз бір көзі соқыр, өзі кедей шалды не себепті есінен шығара алмады?

- Ол өзі жасаған іс әрекеттің дұрыс емес екенін түсінді, жүрегінен жұлып алып тастай алмады.

Осы сөздеріңізбен сіз ар – ұжданның адамның жіберген қателіктерін есіне түсіріп тұратын ерекшелігін дәлелдедіңіз

– Соқыр кісі алдындағы адамның ар – ұжданының қалай жегідей жегенін қандай сөздермен жеткізгенін оқыңыздар (сен ол сынықтарды 50 жыл бойы жүрегінде алып жүрсің)

- 50 жыл бойы ол адамды ар- ұжданы жегідей жеді, ол өмірде қаншалықты жетістіктерге жетсе де, өзін бақытты сезіне алмады.

Нәтижелер мен талқылау.

Әлемдегі ең керемет нәрсе ол – экстрасенстердің фокустері емес, ғылым мен техниканың жетістіктері емес, - адамның жасаған жақсылықтары. Ол жақсылықтың бағасы теңдессіз, оны бүкіл әлем бірігіп сатып ала алмайды. Адам жалпы сол жақсылықтың бар болғаны үшін, жер бетінде мейірімді адамдар бар болғаны үшін сақталып келеді.

Адам жақсы істерімен мәңгі жасайды, жақсылықты қандай жолмен жасаса да адамның жүрегі оны сезетін болады.

Қазақтың ұлы ойшылы Абай кеңінен сөз болған мораль философиясындағы жан құмарына барып ұштасатын ұждан туралы күрделі проблеманы көтереді. «Адамдағы: ынсап, әділет, мейірім - үшеуі қосылып *ұждан* деген ұғым шығады». Адам өз ұжданы жанының азығы екенін ақылмен сынап ұғынса, оның жүрегін ешнәрсе қарайта алмас еді, өмірде өкінбеген болар еді»

Ойымызды түйіндей келе, ар - ұжданы биік адамның образы қандай болу керек дегенде былайша жауап беруге тырыстық:

«1.Ол әрқашан өз арының нұсқауымен әрекет етеді, әділетсіздік жасауға, өтірік айтуға ұялады.

2.Ол – шыншыл, саналы, жауапкершілігі мол адам.

3.Ол – әр қадамын ойланып, саналы түрде жасайды.

4.Ол өзін елдің алдында жерге ұратын әрекеттерге оны ешкім білмейтініне көзі жетіп тұрса да бармайды.

5.Ол шындық үшін күресетін кезде қорқақтық танытып, кетіп қалмайды.

6.Ар - ұжданы биік адам байқамай әділетсіз қылықтар жасап қойса, ол үшін қатты өкінеді.

7.Адамның ар – ұжданы өзі жасаған әрекеттерін айыптауы немесе мақұлдауынан көрінеді. Ол адамды жақсылыққа, шынайылыққа, әділеттілікке бастайды. Жаман істерден аулақ болуға көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі:

1 Шәкәрім шығармалары. Алматы, Жалын, 988. 580б.

2 Шәкәрім. Энциклопедия / Бас ред.Е.Б. Сыздықов. Семей. ЖШС, 2008. 826б.

3 Нұрлан Рахымжанов Абайдың философиялық көзқарасы (Әуезов М. Абай Құнанбаев Мақалалар мен зерттеулер. А., 1967, 1971ж.)

4 В.Н.Дальдің түсіндірме сөздігі 2015 ж (алғашқы басылым 1830ж.)

5.И Ожеговтің түсіндірме сөздігі 2020 (алғашқы басылым 1949ж)

Аннотация: В статье рассматривается проблема о духовном богатстве людей, ее место в воспитании подрастающего поколения. Представим себе, что у человека имеется все: жив - здоров, имеет семью; детей, Родная земля, мирная жизнь и т.д. Все для человека. Для того, чтобы сохранить все это каким должен быть человек? Что в жизни главное для человека? Напрашивается вопрос что должно быть главным в жизни для человека? В статье мы постарались ответить на эти вопросы. Когда мы провели анкетирование, то получили ответ: «Для человека самое главное – это «СОВЕСТЬ».Если сказать словами Суворов: «Совесть есть светило внутреннее, закрытое, которое освещает единственно самого человека и речет ему гласом тихим без звука; трогая нежно душу, приводит ее в чувство, и, следуя за человеком везде, не дает ему пощады ни в каком случае».

Ключевые слова: человек,духовные, ценности, душа, воспитывать, совесть, важно, чувство, беспощадно, внутренний мир.

Abstract: A problem about the spiritual wealth of people, her place in education of rising generation is examined in the article. We will imagine that a man has all: living - healthy, has family; children, Native land, peaceful life etc. All for a man. In an order to save all of it what must a man be? That in life main for a man? Does a question invite to that must be main in life for a man? In the article we tried to answer these questions. When we conducted a questionnaire, then got an answer:

"For the man of caoe main is "CONSCIENCE". If to say words Суворов: " Conscience is a luminary is internal, closed, that lights up only a man and речет to him by voice quiet without a sound; touching the soul gently, brings her to life, and, following by a man everywhere, does not give to him mercy in no case". .

Keywords: man, spiritual, values, soul, to bring up, conscience, important, sense, mercilessly, inner world.